

Ольга Волос
(Миколаїв)

ІСТОРИКО-ЕТНОГРАФІЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ ЗЕМЦІВ ПІВДЕННОЇ УКРАЇНИ (за матеріалами Херсонської губернії)

Останнім часом серед науковців зріс інтерес до регіональної історії, активізувалися краєзнавчі дослідження, що сприяло перегляду та переосмисленню дослідниками історико-народознавчих матеріалів, зібраних і систематизованих земськими діячами.

У 90-х роках ХХ ст. – на початку ХХІ ст. зацікавленість земською історією особливо відчутна. В Україні захищено майже 30 дисертаційних праць, у яких висвітлено різні аспекти діяльності місцевих органів самоврядування. У більшості випадків автори розглянули соціально-економічну, просвітницьку, статистичну діяльність земських установ і внесок окремих земців у процес становлення та розбудови місцевих органів самоврядування¹.

Завдяки зусиллям вітчизняних істориків і краєзнавців сьогодні вдалося реконструювати життєвий шлях, окремі напрями професійної, наукової, культурно-просвітницької, громадсько-політичної діяльності провідних спеціалістів земської справи на Україні².

Автор пропонованої наукової розвідки має на меті на історичних матеріалах Херсонської губернії вкотре зауважити, що саме земства на місцях (у тому числі й Півдня України) об'єднували найпрогресивнішу частину українського суспільства – інтелігенцію, яка здебільшого успішно поєднувала службові обов'язки земців з активною науковою, культурно-просвітницькою та громадською діяльністю.

Свідомі земці як ніхто інший розуміли, що вони насамперед є носіями в народні верстви всього прогресивного, інтелектуального і від них залежить зростання культурно-освітнього рівня українського народу та його доброти.

Когорта відомих земських діячів Херсонської губернії налічує не один десяток осіб, що прислужилися земській справі. Немало вони зробили для національно-культурного піднесення південного регіону. Серед них і відомі сьогодні діячі, і ті земці, ґрунтовне дослідження плідної діяльності яких ще за вчними-краєзнавцями.

Видатні представники славетної родини *Гошкевичів* залишили по собі невмирущу пам'ять, прислужившись земству на Херсонщині. *Михайло Іванович* працював міським лікарем у Херсоні, *Леонід Іванович* був протоієреєм, а *Віктор Іванович (1860–1928)* свою земську діяльність розпочав навесні 1890 року на посаді секретаря Херсонського губернського статистичного комітету, яку обіймав 15 років. Ретельно виконуючи обов'язки статистика, В. Гошкевич підготував 11 статистико-економічних оглядів Херсонської губернії, серед яких на особливу увагу заслуговує «Список населенных мест Херсонской губернии и статистических данных в каждом поселении» (1896). Прибувши до Херсона, В. Гошкевич активно долучився до громадського життя регіону, розпочав свої наукові дослідження.

Основними пріоритетами дослідника були: археологія, музейна та архівна справа, історичне краєзнавство. Віктор Іванович розшукав і дослідив майже 50 скіфських поселень на Півдні України. У 20-х роках ХХ ст. брав участь в археологічній експедиції з дослідження Ольвії. Серед досліджень у галузі археології цінним доробком В. Гошкевича є праця «Клады и древности Херсонской губернии», яку видано як премію для передплатників газети «Юг», її засновником, редактором і видавцем був В. Гошкевич упродовж 1898–1907 років. Щоденна газета «Юг» – це перше незалежне видання в південному регіоні, на сторінках якої опубліковано чимало краєзнавчого матеріалу, у тому числі статистичні дослідження та відомості про діяльність Херсонського губернського статистичного комітету.

В. Гошкевича вважають ініціатором музейної справи в губернії. Культурно-просвітницька діяльність науковця розпочалася із заснування у власній квартирі Археологічного музею Херсонського губернського статистичного комітету, незмінним керівником якого він був упродовж 35 років. Завдяки наполегливості, Віктор Іванович перетворив музей на важливий науковий та освітній осе-

редок Півдня України. Залучивши широкі кола громадськості, досліднику вдалося зібрати унікальні фонди музею, експонати колекції якого досліджували як вітчизняні, так і зарубіжні вчені. Дружніми були відносини В. Гошкевича з Д. Яворницьким. Дмитро Іванович цікавився матеріалами, що друкували в «Збірнику Херсонського земства», неодноразово бував у Херсоні, відвідував музей та дарував свої знахідки. Поступово, патріот своєї справи, В. Гошкевич усі свої колекції передав музею. У 1912 році був дійовим учасником підготовчого з'їзду з організації I Всеросійського з'їзду діячів музеїв.

Серед важливих віх у житті видатного земця В. Гошкевича була і така подія, як організація 1898 року Херсонської губернської вченої архівної комісії. Тривалий час Віктор Іванович був діловодом цієї комісії, яка згодом почала опікуватися музеєм. Про визнання громадськістю наукових досягнень В. Гошкевича свідчить той факт, що науковець був дійсним членом, членом-кореспондентом багатьох наукових тогочасних товариств, його заслуги були визнані не тільки в Україні, Росії, але й за кордоном.

Особливо плідною була співпраця Віктора Івановича з Одеським товариством історії та старожитностей, членом якого він був з 1896 року. На сторінках видання Товариства дослідник регулярно публікував результати своїх археологічних експедицій, що сприяло введенню до наукового обігу значної кількості і надзвичайно цінних археологічних матеріалів.

Самовіддана робота В. Гошкевича з вивчення південного краю стала результатом його творчих, наукових здобутків. Він автор 25 праць і багатьох науково-популярних статей, які сьогодні є важливою складовою процесу історико-краєзнавчих досліджень³.

Андрій Михайлович Грабенко (Конощенко) (1857–1932) – відомий письменник, фольклорист, але не менш відомий у земському середовищі Російської імперії наприкінці XIX – початку XX ст. Починаючи з другої половини 80-х років XIX ст., Андрій Михайлович активно працював у місцевих органах самоврядування, обіймаючи посаду діловода, а згодом – секретаря Херсонської губернської земської управи. У 1903 році почав редагувати «Збірник Херсонського губернського земства». До А. Грабенка як одного з найкращих знавців земської справи за фаховими порадами зверталися з інших губерній не тільки України, але й Росії. Окрім того, А. Грабенко

був талановитою людиною енциклопедичних знань, захоплювався малярством, етнографією, розумівся на музиці. Його наукова, культурно-просвітницька діяльність була вражаючою.

Активно працюючи в Херсонському відділенні Російського музичного товариства, ініціював музичні концерти, часто виступав сам, граючи на багатьох інструментах. Як фольклорист, здійснив величезну роботу із запису пісень «з уст народу». На початку XX ст. як укладач видав три збірки українських народних пісень: «Українські пісні», «Українські пісні з нотами», до яких увійшло 300 пісень з 1000, записаних етнографом.

Дієвою була підтримка А. Грабенком у 20-х роках XX ст. Української автокефальної православної церкви, для якої він підібрав старовинні духовні розспіви для хору⁴.

Андрія Михайловича вважали ще й талановитим художником, який любив малювати краєвиди Херсонщини, хоча себе він називав аматором. Як член Херсонського товариства любителів образотворчого мистецтва, часто виступав організатором виставок, що були популярними в Херсоні.

Після прибуття до Херсона очолив процес організації Херсонської української громади, згодом обійнявши посаду голови. У різні роки з А. Грабенком співпрацювали і в земстві, і в Громаді О. Русов, Ф. Василевський, М. Чернявський, О. Браунер, Дніпрова Чайка та багато інших свідомих українських видатних діячів.

Йосип Конрадович Пачоський (1864–1942) – відомий ботанік, фундатор фітоценології, який займався орнітологією та багато сил віддав справі охорони природи. Немало попрацював на земській ниві. На Півдні Йосип Конрадович прожив понад чверть століття. Восени 1897 року, на запрошення Херсонської губернської земської управи, обійняв посаду губернського ентомолога. До його обов'язків входило вивчення шкідників сільського господарства та розробка засобів боротьби з ними. Різносторонні, глибокі знання Й. Пачоського дозволили йому доволі швидко налагодити справу в Херсонському земстві. Свою діяльність розпочав зі створення ентомологічного кабінету, що згодом став справжнім природничо-науковим музеєм. Енергійність Й. Пачоського вражала всіх, і тому не дивно, що створений ним кабінет-музей став науковим центром південного регіону, до якого надходили зоологічні, ботанічні, мінералогічні колекції. Багато унікального екс-

позиційного матеріалу Й. Пачоський зібрав сам, постійно перебуваючи в експедиціях та екскурсіях у Херсонській губернії. Саме Йосип Конрадович був ініціатором охорони цілинного степу, переконавши Ф. Фальц-Фейна виділити для цього декілька ділянок, які послужили основою для створення всесвітньо відомого сьогодні заповідника Асканія-Нова.

Науковець був одним з перших, хто описав флору степів, при цьому він дослідив, як впливає випас овець та великої рогатої худоби на степову рослинність. Висновок Й. Пачоського про регулюючу роль випасу актуальний і сьогодні. Надмірний випас призводить до руйнування степової рослинності, а відмова від нього – до невідворотних змін. Худоба, поїдаючи рослинність, підтримує її природну динаміку і, розбиваючи копитами стару дернину, сприяє розвитку нових пагонів. Таким був один з висновків Й. Пачоського. Зібраний та описаний ученим гербарій містив 22 тис. гербарних листків.

Наукова діяльність Й. Пачоського як зоолога не менш значима, аніж ботаніка. З 272 видів птахів, які експонували в Херсонському музеї, 230 експонатів науковець препарував власноруч. Результатом цих наукових досліджень стали його праці «Матеріали з питань про сільськогосподарське значення птахів» (1909) і «До орнітофауни Херсонської губернії» (1911).

Значної уваги Й. Пачоський надавав виробленню раціонального мисливського законодавства, пропагуючи введення охоронного строку, упродовж якого будь-яке полювання було б заборонене, особливо відстоюючи заборону весняного і літнього полювання, уведення рухомих строків відкриття мисливського сезону. Дуже шкідливим учений уважав дозвіл на цілорічне винищення хижаків, бо це привід для полювання на все. У зв'язку із цим Й. Пачоський написав багато статей та брошур: «Про охорону птахів у Херсонській губернії», «Змінні терміни в законі про полювання», «До питання про дичину», «Ще з приводу охорони дичини», що вийшли окремими виданнями та були опубліковані в журналах «Псовая и ружейная охота», «Природа и охота», «Орнитологический вестник», «Птицеведение и птицеводство», у газетах «Юг», «Известия Елисаветградского сельского хозяйства» в 1899–1911 роках.

Щорічно в «Збірнику Херсонського губерньського земства» ентомолог Й. Пачоський публікував звіти про свою діяльність, земство видавало окремі його праці. Робота

в Херсонському земстві стала періодом дружніх стосунків і наукової співпраці Й. Пачоського із земцями-науковцями, дослідниками південного краю – П. Рябковим, О. Браунером, В. Топоровим та іншими.

Діяльність науковця на посаді земського ентомолога є величезним вкладом у дослідження Півдня України, зокрема Миколаївщини. Його культурно-просвітницька робота серед місцевого населення мала неабиякий резонанс і сприяла формуванню культури співіснування людини й природи, що було актуальним завжди⁵.

Павло Захарович Рябков (1848–1927) – відомий земський діяч, історик, етнограф, археолог, активний громадський діяч на ниві просвітництва.

Павло Захарович родом з Південної України. В органах місцевого самоврядування Херсонської губернії розпочав свою діяльність на посаді землеміра на початку 70-х років XIX ст., але наприкінці цього десятиліття (через революційну діяльність) полишив службу. У 1884 році повернувся до рідного Херсона, де почав працювати в земському статистичному бюро, а через вісім років отримав посаду земського землеміра.

Працюючи в земстві, Павло Захарович захопився історією та етнографією України, що було приводом для знайомства з провідним ученим-етнологом, професором Хв. Вовком, під керівництвом якого разом з І. Франком брав участь в експедиції до Буковини і Галичини, збираючи та вивчаючи матеріали з фольклору, етнографії та антропології українського народу. Його наукова спадщина, яку активно почали досліджувати в останні десятиліття, є унікальною та обширною. Серед величезної кількості цікавих матеріалів насамперед слід відзначити його дослідження як службовця-землеміра, працівника статистичного бюро: звіти про роботу елисаветградського земського землеміра за різні роки, про організацію та роботу землемірного відділу при Елисаветградській управі; записки про складання карти Елисаветградського повіту; описи про губерньські поштові та транзитні дороги, про розподіл у повіті в 1895–1897 роках землеволодінь; відомості про планування та умови забудови м. Елисаветграда; розрахунки площі міста, довжини його вулиць. Усі ці матеріали й сьогодні є важливими для дослідження історії та економіки південного регіону. На окрему увагу заслуговує етнографічна діяльність П. Рябкова, праці й статті, що

були написані дослідником на цю тематику. Серед них – опубліковані та широковідомі матеріали, присвячені розвитку рибальства на Півдні України в другій половині XIX ст.: «Короткий огляд становища рибальства на лиманах Чорного моря й річках, що впадають у нього», «Рибні артілі в пониззі Дніпра і Дністра». Значним етнографічним доробком П. Рябкова є праця «Рибальство в Херсонській губернії та в прикордонних з нею частинах губерній Таврійській і Бессарабській», яка містить 14 розділів на 251 сторінці, видана земством у Херсоні 1896 року. Записані унікальні етнографічні матеріали з риболовецького промислу Південної України П. Рябков доповнив статистичними даними, які допомагають науковцям XXI ст. розкрити роль та визначити місце риболовецького промислу в економічному житті краю⁶. На наукове значення проробленої автором роботи вказував Хв. Вовк, вирізняючи його працю серед небагатьох етнографічних розвідок того часу.

Невтомна діяльність Павла Захаровича на ниві просвітництва виявилася в тому, що він був активним членом Єлизаветградського товариства поширення писемності й ремесел, про що свідчать написаний ним історичний нарис та підготовлені звіти про діяльність у різні роки цього Товариства, а також статті про культурне життя в м. Єлизаветграді; огляди про діяльність ремісничо-грамотного училища м. Єлизаветграда; звіти про стан і роботу міської безкоштовної бібліотеки за різні періоди.

Науково-етнографічна спадщина дослідника, його активна суспільно-політична і просвітницька діяльність укотре дивують сучасних краєзнавців, істориків, етнологів, які вивчають фольклорно-етнографічні пам'ятки минувшини України.

Георгій Львович Скадовський (1847–1919) не одне десятиліття був членом Херсонської земської управи, виявивши себе справжнім патріотом свого краю. Як землець, Георгій Львович постійно вносив пропозиції щодо покращення сільського господарства, пропагував передові методи обробки землі, активно створював показові ділянки, підтримував організацію дослідних сільськогосподарських станцій, писав популярні статті, присвячені цим питанням.

За освітою Г. Скадовський був біологом. У 80-х роках XIX ст., коли на Півдні розпочалася чергова епідемія сибірської язви, Георгій Львович розкрив свій науковий потенціал та

організаторські здібності. Спільно зі своїм науковим керівником, професором Л. Ценковським, основоположником вітчизняної мікробіології і протозоології, розробив дешеву, доступну і, найголовніше, ефективну вакцину. Спеціально для наукових дослідів Г. Скадовський у своєму маєтку в Білозірці Херсонської губернії відкрив лабораторію, яку відповідно оснастив, де і працював разом з Л. Ценковським. Витрати на пошук вакцини здебільшого компенсував Г. Скадовський. Саме він як активний земський діяч зумів переконати губернське земське зібрання виділити кошти на застосування вітчизняної вакцини. Але найбільшою перемогою Г. Скадовського і Л. Ценковського було те, що губернські збори визнали переваги вітчизняної вакцини над пастерівською. За ініціативою Г. Скадовського в 1892 році в Херсоні була відкрита перша в Росії земська бактеріологічна лабораторія. А на початку XX ст. (1903 року) коштом Г. Скадовського збудували нове приміщення земської ветеринарно-бактеріологічної лабораторії.

Георгій Львович був усебічно розвинутою людиною: прекрасний музикант, розумівся на мистецтві, займався археологічними дослідженнями, розпочавши їх у 1886 році, вивчивши «Білозерське городище». Ініційовані Г. Скадовським 1900 року розкопки на о. Березань стали сенсацією, яка полягала в тому, що було віднайдено значну кількість унікальних предметів надзвичайної наукової цінності, які належать до періоду VII–V ст. до Різдва Христового⁷. Усі знахідки Г. Скадовський передавав до Археологічного відділу, що був відкритий 1898 року при Херсонському краєзнавчому музеї. Як зазначав В. Гошкевич, Херсонський музей ніколи не мав у досталь коштів на придбання експонатів для своїх колекцій. Дійовим засобом його розвитку завжди слугувало співчуття та розуміння людей. Найкращим прикладом такої відданості музейній справі може бути все те, що зробив для музею Георгій Львович Скадовський, адже найцінніші наукові дарунки музею саме його. Серед ста знаменитих подарунків Г. Скадовського Ермітажу – стародавня алебастрова ваза, віднята під час розкопок на початку XX ст. Згодом дослідник очолив Губернську вчену архівну комісію як один з найавторитетніших діячів земства.

Як відомий землевласник прогресивних на той час поглядів щодо розвитку сільського господарства в південному краї, Г. Скадовський немало зробив для пропаганди різних

галузей, які найкраще підходили для регіону зі складними кліматичними умовами. Багато виступав з різними темами, писав популярні статті, на шпальтах місцевої преси надрукував каталог рослин свого саду в Білозерці, які пропонував усім бажаючим. Його знали як чуйну людину, яка готова завжди надати допомогу сільським господарям.

За тридцятип'ятирічну діяльність гласним у Херсонському земстві губернські збори прийняли рішення виставити портрет Г. Скадовського в залі ветеринарної лабораторії з 1903 року, а з 1908 року – в залі засідань губернського зібрання, а також започаткувати в Харківському ветеринарному інституті, де він був почесним членом, стипендію імені Г. Скадовського⁸.

Фелікс Болеславович Яновчик (1868–1926) – відомий учений-агроном, спеціаліст із дослідної справи, популяризатор сільськогосподарської науки серед селян, землевласників Півдня України. Сферою інтересів Фелікса Болеславовича були рільництво, агрохімія, метеорологія.

Переїзд на Південь України був зумовлений переходом Фелікса Болеславовича на роботу до Одеського дослідного поля. Завідувачем Херсонського дослідного поля став у 1897 році, зайнявши цю посаду за конкурсом. Головною справою Ф. Яновчика було проведення дослідів у галузі рільництва в умовах суходолу. Основними питаннями, які досліджував учений, були: способи нагромадження і збереження вологи в ґрунті; позитивний ефект глибокої оранки; вплив строків, густоти і способів сівби на врожай різних культур. Аргументував доцільність чистих і зайнятих парів як попередників озимини. Виявив кращих попередників під озими та ярі культури. Завдяки наполегливій праці Ф. Яновчика херсонський кулісний пар був відомий по всій Україні. Пропрацювавши на дослідній станції під Херсоном майже сімнадцять років, Фелікс Болеславович дослідив цінність окремих сортів злакових культур, серед яких – озима пшениця «Кримка».

Учений добре розумів проблему Південної України, пов'язану з кормовиробництвом, і тому багато уваги приділив ґрунтовному дослідженню однорічних культур. Феліксом Болеславовичем були вивчені вивчені суміші, сорго, суданка, кукурудза, могар, гарбузи, а серед багаторічних – люцерна.

Наполеглива, копітка праця допомогла науковцю дійти дуже важливих висновків про те, що серед заходів зі збереження вологи в

ґрунтах південного регіону найважливішими є рання оранка на зяб і пар, луцення після збирання врожаю та закриття вологи боронуванням.

Слід уважати Ф. Яновчика ініціатором розвитку сільськогосподарської метеорології. Важливість цієї справи особливо була відчутна в Херсонській губернії, на що неодноразово вказував учений. Багаторічна діяльність у цій галузі дала змогу досліднику висвітлити докорінні питання богарного землеробства.

Результати діяльності Ф. Яновчика початку ХХ ст. і через сто років заслуговують на увагу. Учений експериментально довів, що найбільший урожай озима пшениця дає тоді, коли вона висіяна в першій половині вересня.

Ідея вивчення ґрунтів за допомогою вегетаційного методу також належить Феліксу Болеславовичу. У результаті чого було проведено районування ґрунтів за їх ознаками родючості.

Херсонська сільськогосподарська дослідна станція була розміщена за декілька кілометрів від Херсона і заснована на базі дослідного поля 1889 року. Заслуга вченого в тому, що він зумів домогтися розширення дослідного поля і перетворення його на дослідну станцію, що мала репутацію однієї з найкращих дослідних установ у Російській імперії, де регулярно публікували результати науково-дослідної роботи. Станція була взірцем для багатьох тогочасних дослідних установ.

Наукова спадщина вченого охоплює річні звіти дослідної станції, робіт, присвячених методиці дослідної справи, популярних нарисів, плакатів та інших друкованих матеріалів⁹.

Земці Херсонської губернії збрали й узагальнили обширний фактичний історико-народознавчий матеріал, уведення якого до наукового обігу є важливим завданням сучасних регіональних досліджень. Без перебільшення слід зауважити, що вагома наукова спадщина земських діячів є одним із джерел регіональної історії другої половини ХІХ – початку ХХ ст.

Примітки

¹ Гуз А. М. Культурно-просвітницька діяльність земських установ в Україні (1864–1914 рр.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук / А. М. Гуз. – К., 2002. – 20 с.; *Захарова І. В.* Роль земств у розвитку народної освіти в Україні (1864–1917 рр.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук / І. В. Захарова. – К., 2002. – 20 с.; *Обметко О. М.* Соціально-економічна діяльність земств в Україні (60-х –

90-х років XIX ст.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук / О. М. Обметко. – К., 2002. – 17 с.; *Рубан Н. М.* Розвиток земської медицини в Україні (1865–1914 рр.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук / Н. М. Рубан. – К., 2004. – 20 с.; *Макиєнко О. А.* Розвиток земської статистики в Херсонській губернії : автореф. дис. ... канд. іст. наук / О. А. Макиєнко. – К., 2006. – 20 с.

² *Побірченко Н. С.* Олександр Олександрович Русов – український громадський діяч, вчений, педагог: короткий життєпис / Н. С. Побірченко. – К., 1998. – 72 с.; Микола Чернявський – письменник, громадський діяч, педагог : тези доп. наук. конф. / Херсон. обл. упр. культури, ХПІ, ХОУНБТ, Всеукр. т-во «Просвіта». – Херсон, ХОУНБТ, 1993. – 85 с.; Памяти профессора Александра Александровича Браунера (1857–1914) : сб. воспоминаний и науч. трудов, посвященных 140-летию со дня рождения А. А. Браунера. – О. : Музейный фонд им. А. А. Браунера. – 1997. – 272 с. – Астропринт.

³ *Водотика С. Г.* Невтомний краєзнавець: Віктор Іванович Гошкевич / С. Г. Водотика // Південний архів. – 1998. – С. 65–85.

⁴ *Макиєнко О. А.* А. М. Грабенко і розвиток земського самоврядування на Півдні України (кінець XIX – початок XX ст.) / О. А. Макиєнко // Південний архів: іст. науки : зб. наук. праць. – Херсон, 2004. – Вип. 15. – С. 85–92.

⁵ *Доброчаєва Д. М.* Йосиф Конрадович Пачоський / Д. М. Доброчаєва // Український ботанічний журнал. – 1985. – № 42 (1). – С. 95–97.

⁶ *Печериця Т. В.* Рябков – етнограф та краєзнавець Півдня України / Т. В. Печериця // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики : зб. наук. праць : у 2 ч. – К., 2001. – Ч. 1. – С. 335–342.

⁷ *Новости археологии // Крымский вестник.* – 1901. – № 8 (10 янв.).

⁸ *Ревенок Н. Д.* Скадовский Г. Л. и Ценковский Л. С. / Н. Д. Ревенок // Природа. – 1973. – № 2. – С. 94–96.

⁹ *Пономарёв В. П.* Феликс Болеславович Яновчик (1868–1926). Страницы жизни и творчества / В. П. Пономарёв / Приднестровский гос. корпоратив. ун-т им. Т. Шевченко. – Тирасполь : РИО ПГКУ, 1994. – 74 с.